

STUDIER I HOLBÆKS ÆLDSTE GRUNDPLAN

Af Otto Smith.

Når man under studiet af vore købstæders opkomst søger hjælp gennem undersøgelser af deres gadenet, skræller alt det senere tilkomne bort og finder vej til den ældste kerne, viser det sig oftest, at ganske individuelle træk gør sig gældende hos hver enkelt af dem. I den videre udvikling kan der være lån fra andre købstæder i grundplanens udformning, men lykkes det at finde svage spor af det helt oprindelige, vil disse ogsaa vise karaktertræk, der kun tilhører det enkelte købstadssamfund i dets vorden. Hovedpunkterne i den unge købstad var hovedgaden, torvet og — i de fleste tilfælde — havnen, ja disse tre er i virkeligheden den inderste kerne i dem alle.

Det må understreges over for vor egen tid, hvor landeveje administrativt anlægges og købstæder byplanlægges, at oldtidens veje og middelalderens købstadsgader ikke anlagdes — de opstod! Og det må ligeledes understreges, at købstæderne ikke udvikledes af landsbyerne. De krav, der stilledes til de to bykategorier var så forskellige, at de ikke kunde bringes til at falde sammen, men derfor er det ikke udelukket, at enkelte købstæder kan have haft berøring med ældre landsbysamfund eller kan have overtaget nogle af disses funktioner, efter at de var blevet købstæder.

De fleste købstæder står i gæld til det ved deres opkomst bestående vejnet, så vist som vejene var forbindelseslinierne mellem bopladser og senere landsbyer, fra

hvilke købstæderne skulde inddrage varer og atter fordele varer, som forhandlede på deres torve eller ved deres havne. Derfor findes købstæderne på skæringslinier mellem ældgamle veje over land eller vand.

Bruger man disse betragtninger på de holbækske forhold, ser man da også, at den gamle vej, som danner grundlaget for Ahlgade, ligger som en naturlig forbindelseslinie mellem landsbyerne i øst: Tjepperup, Bretved og færgestedet ved Langtved, og landsbyerne i vest: Allerup, Tudse, Gislinge. Men den vej, der danner grundlaget for Smedelundsgade, bringer usikkerhed i billedet. Kan det tænkes, at de to veje sydfra, Roskildevejen og Ringstedvejen, kun er mødtes et stykke syd for den ældste bys sydligste punkt, Smedelundsporten, for at søge frem til den begyndende købstad? Næppe! De passerer begge ældgamle landsbyer, er lige så gamle som disse, og når de er mødtes for derefter målbevidst at gå mod nord, skyldes det krav, der er langt ældre end købstaden, nemlig det at bringe vejfarende videre frem mod nord, til Tudse næs og endnu videre til Odsherred.

»Smedelundsvejen« er derfor ikke udmundet i »Ahlgade—Labækvejen«, men har krydset denne og er gået ret ned mod fjorden til et overfartssted i omegnen af det fremspring på kysten, som lå lidt østligere end Blegstræde, omtrent ud for nuværende Strandgade. Til støtte herfor tjener, at der endnu i 1770'erne fandtes en brygge her, Krag's brygge eller Krag's bro, der kan have været en sidste rest af det gamle overfartssted, nu i privat eje, og inden for dette punkt lå til lige så sen tid en lille samling huse, isoleret fra al anden bebyggelse. Den var ganske vist meget beskeden og bar det mærkelige navn København, men både dette navn og denne placering kan tyde på et gammelt skibboanlæg, der er blevet holdt i hævd, efter at et nyt og vestligere beliggende er opstået. Yderligere er det ved grundgravning i 1913 godtgjort, at der i Smedelundsgades forlængelse mod nord har

været en vejforbindelse ned mod omtalte brygge. Selv om det fundne spor kun syntes at vise en slippe mellem to gårde, er jo en indsnævring af passagen ved senere bebyggelse mulig.

Det vil senere søges påvist, at anlæget af skibbroen for enden af Havnegade skyldes opførelsen af borgen vest for byen, men havde den oprindeligt ligget der, vilde vejforbindelserne sydfra sikkert have søgt mere direkte mod denne, og der er ikke i terrainet syd for byen påviselige spor af naturlige hindringer for, at dette kunde lade sig gøre. Gennem disse betragtninger er det således muligt at danne sig et billede af vejforbindelserne før købstaden Holbæks opkomst og i dens ældste tid, hvor torvegaden Ahlgades forbindelse med nævnte østlige overfartssted er blevet Blegstræde, som målbevidst og uden svinkeærinder går lige ned mod fjorden.

Men selv dette primitive gadesystem rummer endnu problemer, som det er værd at løse.

Fra gammel tid eksisterer der en teori om, at Holbæk som købstad er smeltet sammen af to landsbyer, Holbæk eller Hulebæk og Labæk, opkaldt efter to bække af samme navn, en teori, som snart har været forkastet og snart knæsat påny. Der har virkelig på nuværende købstads grund i tidligere tid løbet to bække, hvis udspring syd for byen dog ikke kendes. De fandtes endnu ved år 1800, hvor den ene under navn af Gæstesengen fra vest skar Smedelundsgade omtrent, hvor Jernbanevej—Rosen nu gør det, for derefter i en bue mod nord at passere Labæk ved Labækspøt, der lå nogle skridt østligere end Sladderstrædes, nu Østerstrædes udløb i denne. Den anden bæk løb fra syd mod Ahlgades vestende, skillende et par huse omtrent ved snedker Smiths ejendom, men med et ukendt slutforløb.

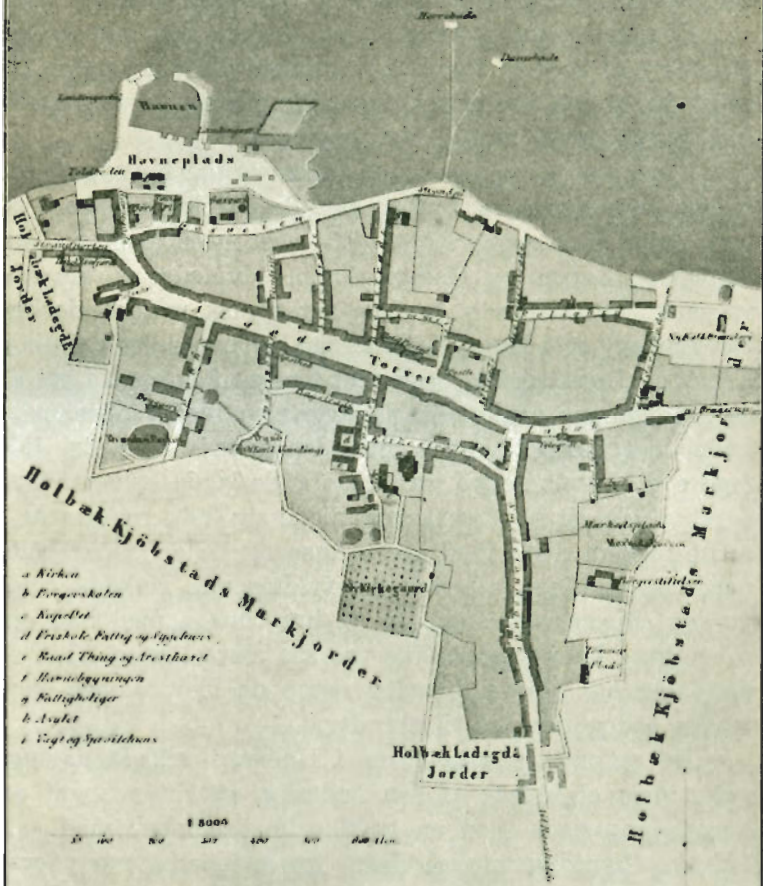
Sandsynligheden for en landsby i terrainet Labæk—Østerstræde er stor. Fundet af kirkeruinen i Østerstræde taler meget derfor. Den ligger nemlig på en plads, som

ikke i købstadens ældre tid hørte med til det egentlige byområde, da markjorderne endnu år 1800 gik helt ind til Sladderstrædes østside, som var ubebygget. Sandsynligheden for en landsby mod vest er ikke så stor, selv om den ikke helt kan afvises. Afstanden mellem de to landsbysamfund synes temmelig ringe, men den storgård, Holbækgården, som Absalon i 1199 skænkede til Sorø kloster, kan naturligvis være opstået af en tidligere landsby. Givet er det, at et fast og sluttet område, som en sådan gårds jordtilliggende var, er det netop, der danner købstadens underlig afsnuppede form mod vest, endnu underligere med sin skarpe grænse trukket ganske nær op til et af dens købstads-vigtigste punkter: havnen, skibbroen. At byområdet slutter så brat på et sted, som købmændene ellers vilde gøre alt for at nærme sig med deres gårde, tyder egentlig på, at gården Holbæk er ældre end købstaden.

Ved denne grænse søger øjet Ahlgades mærkelige krumning mod nord og derpå igen mod vest. Der er ingen tvivl om, at dette er en nydannelse, og at vejen oprindelig har fortsat lige mod vest. Der mangler heller ikke spor af dette oprindelige forløb. Pøsekrogen som delvis lukket gade er en nydannelse fra 1700'ernes midte. Den byggegrund, hvorpå det høje, røde hjørnested, Vennely, er rejst, inddroges først som sådan omkring 1750. Før denne tid laa hele Pøsekrog-partiet hen som vænge, dels som byens, dels som slottets jord. Trods fortegningen på kortet til Resens atlas, der bøjer både fjorden og dermed Ahlgades oprindelige forløb af mod syd, ses her tydeligt den ubrudte vejforbindelse ud forbi Holbækhus.

Hvorfor kom da byens skibbro til at ligge så underligt skævt i bybilledet, helt yderst mod vest, så at Ahlgade måtte afvige fra sin oprindelige retning og bugte sig ned mod den? Fordi Valdemar Sejr erhvervede Holbækgården og omdannede den til et befæstet hus, en lille borg, som skulde beskytte den spirende købstad. Her

HOLBÆK FJORD

- a Kirken
- b Borgerskolen
- c Kjøpsted
- d Præstebol, Bøtting og Sigebøns
- e Bøst Thing og Prestehuset
- f Markplads og Markjorder
- g Markplads
- h Avsket
- i Vægt og Sprøttekens

kunde lensmanden bo, hos ham kunde torveafgiften betales, og i borgens ladegård kunde skattekorntet afleveres. Dette korn kom ikke blot ad landevejen men også ad søvejen, og til modtagelse af dette sidste opførtes en ny brygge og skibbro, der lå bekvemt for afleveringen og inden for borgens bedste beskyttelsesområde!

Gennem disse betragtninger bliver den mærkelige placering af havnen forståelig, gennem disse erkendes årsagen til, at den nærmere tilknytning mellem torv og havn, som havde været mulig, blev opgivet.

Hvad nu de to andre købstadsmæssige hovedpunkter angår, hovedgaden og torvet, blev de i Hoibæk forenet til eet. Selve den gamle vej i øst—vest over åsen mellem landsbyen Labæk og Holbækgården udvidedes til sin nuværende imponerende bredde, »et typisk middelalderligt torveanlæg« som Hugo Matthiessen benævner det i sin bog »Torv og Hærstræde«, beskyttet i vest af borgen, i øst af den morsomme aftrappede indsnævring mod Smedelundsgade, idet husrækken på nordsiden trinvis rykkedes lidt mod syd. Langs denne torvbrede gade lagde købmændene deres gårde, og håndværkerne kilede sig ind i mellemrummene mellem disse med deres huse og boder, så at både nord- og sydsiden efterhånden fyldtes ud. Enkelte smøger og slipper blev dog hist og her tilbage med bud om tider, hvor bebyggelsen ikke var saa sluttet, men uden at det lader sig påvise, hvorfor netop de blev skånet eller måske endog udvidet til stræder.

De anførte hovedpunkter i Holbæks ældste bebyggelse viser et billede af een underlig, stærkt svunget og meget lang gade med en ganske kort udløber mod øst, Labæk. Udviklingsmulighederne for gadenettet var yderst få. I Hovedsagen kunde udvidelsen kun ske mod nord ned mod strandengene, men her skrånede terrainet temmelig stærkt, samt i det inderste af den stumpe vinkel mellem Ahlgade og Smedelundsgade. De fleste jorder syd for byen hørte til Holbæk slot, så her var enhver udvidelse umulig-

gjort, og en bebyggelse ud over byens egne jorder mod øst iværksattes først i vor egen tid. Forøvrigt fik byen ikke kræfter til at brede sig. Man holdt sig inden for de af alders tid afstukne grænser og klumpede sig sammen på bedste vis. Stræderne ned mod fjorden og partiet omkring klostret blev for adskillige århundreder de eneste skud på den ældgamle stamme, som Smedelundsgade—Ahlgade dannede.

Enkelte stræder opstod og forsvandt påny, f. eks. det, der ses på kortet i Resens atlas, gående ud fra Ahlgades nordside omtrent hvor Nørregade (Ahlgades krumme del) begyndte. Endnu ved år 1800 var en illde slippe tilbage heraf, og måske gik det oprindelige stræde langs med den omtalte vestlige bæk. Fremtidige grundgravninger burde kunne oplyse noget om dette forhold.

Følges Ahlgades nordside mod øst, kom som det næste i rækken *Blindestræde*. Navnet viser, at dette oprindelig endte blindt, og det kaldtes også en tid for *Mørkestræde*, der hører til samme navneklasse*), men som i øjeblikket kun kendes fra et dokument fra 1776. Det er dog muligt, at det sidste navn er gammelt og ved denne lejlighed tilfældigvis er dukket op påny. Endnu på Resens kort endte strædet blindt, men senere banede det sig vej mod øst ud til *Studiestræde* forbi nogle rønner, hvori byens værste pak holdt til, og som fik det maleriske navn *Helvede* eller *Helvedes bakke*, der senere blev fordrejet til det klangmæssigt mere sobre *Helledesbakken*. Fra 1736 kendes endnu et navn på *Blindestræde*, *Nellikestræde*, der måske ved sin krydrede betegnelse karakteriserede kvarteret som et af de mindre agtværdige; men dette navn blev atter forladt til fordel for det oprindelige.

Næste stræde i rækken var *Studiestræde*. Selv om dette navn undertiden fordrejedes til *Studestræde*, har

*) Angående studiet af gadenavne se Hugo Matthiessen: »Gamle Gader« og »Københavnske Gader«.

det intet med landbrug at gøre. Hvor man i andre danske købstæder træffer gadenavne som Studiestræde, Peblingestræde, Latinergyde o. l., har disse altid intim tilknytning til de latinske skoler. Det kan derfor tænkes, at Holbæks latinskole i dens ældste periode har ligget her, før den efter reformationen kunde holde sit indtog i klostrets bygninger.

Blegstræde-navnet er i de danske købstæder knyttet til adgangsveje til fersk vand, hvor det hjemmenvævede lærred kunde bleges på grønne engstrækninger. Det vilde være naturligst at søge Holbæks blegepadser ved småsøerne ved byområdets sydgrænse, hvor de også påviseligt har været i 16- og 1700'erne, men det er naturligvis muligt, at man i en endnu ældre tid har benyttet strandengene. Fra Blegstræde udgår mod øst *V i m m e l s k a f t e t*, der netop, indtil strædet ender i Søstræde, har samme vredne form som skaftet paa et vimmelbor, et indtryk, der forstyrres noget af, at det omtrent på midten sender en udløber af samme navn op til hovedgaden øst for Postgården. Dette vedhæng er dog muligvis en 1700-tals udvidelse af en tidligere slippe.

Vi er dermed nået frem til *Søstræde*, en gade-stump, der fra Ahlgade udmunder i sammenstødet mellem *Vimmelskafte* og *Brolæggerstræde*. Vil man ikke anerkende den tidligere anførte teori om *Smedelundsgades* forlængelse ned mod fjorden, bliver gadenavnet meningsløst. *Søstræde* må føre til søen, til vandet! *Strandstien* i Aalborg ligger helt »oppe i landet«, men den har oprindelig ført til det, der i byens ældste tider var stranden. Dette *Søstræde* må i tidens løb have fået en noget ændret retning i stedet for den tidligere anførte mere skråt forløbende forlængelse af *Smedelundsgade*, eller det kan have arvetaget navnet fra denne, hvis oprindelige retning endnu på kortet af 1794 synes at kunne spores i mærkkelig retliniede skillelinier mellem jorderne øst for »København« gennem *Brolæggerstrædes* nordligste del.

Roelighed dannede forbindelsen mellem Bro-læggerstræde og Sladderstræde, hvoraf det sidste var den eneste forbindelse mellem Labæk og vandet.

Kirkestræde og Bagstræde var, som navnet på det sidste også siger, baggader, d. v. s., at ejendommene på Ahlgades sydside havde deres haver gående helt ned hertil. Sådanne baggader er velkendt i de danske købstæders topografi, løbende parallelt med hovedgaden, og disse to stræders nordside var endnu ikke bebygget, da man nåede år 1800. Nuværende Klosterstræde bar tidligere navnet Kirkestræde, hvilket synes at pege på, at det nuværende stræde af dette navn først har fået sin egentlige betydning som sådant, efter at Sct. Nikolai kirke var blevet nedbrudt, og Sct. Lucius, klosterkirken, var blevet byens sognekirke. Bysøstræde havde som adgangsvej til Bysøen og blegepladsen ved denne større betydning, end dets mangel på bebyggelse tyder på. Når det ikke bebyggedes, skyldtes det naturligvis, at de to store Ahlgadegårde på dets sider havde så dybe jordtilliggender langs strædet.

Man træffer i den således skitserede købstad, der først i nyere tid har sprængt sine middelalderlige rammer, ikke eet gadenavn ud over de to hovedårers. Alt er stræder, og deres bebyggelse var på ganske enkelte undtagelser nær helt op mod år 1700 kun småhuse og boder. Livet i byen koncentrerede sig om Ahlgade. Smedelundsgade var i hovedsagen og Labæk udelukkende landbrugergader. Der var ikke som i de fleste andre købstæder enkelte eller flere håndværkergader som Skomagergade, Kødmandergade (d. v. s. Slagtergade) o. s. v. Ahlgade var stor nok til at kunne rumme alle, både købmænd og håndværkere. Selv funktionerne som torv overtog den. Man kan næsten sige, at Ahlgade var Holbæk!

Forfatteren af ovenstaaende Afhandling, der behandler vigtige Spørgsmaal vedrørende Byen Holbæks Oprindelse og giver mange nye Oplysninger, ønskede gerne en Diskussion om disse Problemer her i Aarbogen, idet han er bekendt med, at andre, der har beskæftiget sig med Byens Historie, ikke i alle Punkter tør slutte sig til hans Mening; men dels er Redaktionen ikke nogen Tilhænger af Diskussioner i Aarbøgerne, dels udkommer der nu i Aar en Fremstilling af Holbæks Historie, hvor Problemerne søges belyst, og hvortil interesserede Læsere henvises.

R e d.